

Wstęp

Oddawana do rąk czytelnika publikacja stanowi podsumowanie realizowanego od 2010 r. projektu badawczego „Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej. Nowa próba syntezy”, kierowanego przez Janusza Żarnowskiego, a prowadzonego w ramach Zakładu Historii Społecznej XIX i XX wieku Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk, na czele którego stoi Włodzimierz Mędrzecki. Projekt był finansowany przez Narodowe Centrum Nauki i IH PAN. Podstawowym celem tej inicjatywy było skonfrontowanie ustaleń polskiej historii społecznej z lat 60.–70. XX w., zawartych przede wszystkim w pracach Janusza Żarnowskiego, Zbigniewa Landaua i Jerzego Tomaszewskiego, z wynikami badań prowadzonych w następnych dziesięcioleciach nad historią społeczną Polski w okresie międzywojennym oraz ze współczesną refleksją nauk społecznych i humanistycznych w kwestii badań i opisu struktury społecznej i życia społecznego¹. Analiza i weryfikacja dotychczasowego dorobku historiografii w połączeniu z dodatkowymi badaniami własnymi uczestników programu miały pozwolić na zaproponowanie nowego, syntetycznego ujęcia dziejów społecznych Polski w okresie międzywojennym.

W wyniku dyskusji przeprowadzonej w 2010 r., do udziału w której zaproszono przedstawicieli większości polskich środowisk naukowych prowadzących badania nad Drugą Rzeczpospolitą, uznano, że zadanie badawcze polega na:

– zdefiniowaniu najważniejszych czynników, które kształtowały model życia społecznego, obowiązujące w społeczeństwie hierarchie i podziały oraz określały sposób i poziom życia mieszkańców Polski międzywojennej;

¹ Chodzi przede wszystkim o prace Janusza Żarnowskiego, w tym zwłaszcza: *Struktura społeczna inteligencji w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1964 i *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej: 1918–1939*, Warszawa 1973 oraz książki: Z. Landau, J. Tomaszewski, *Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu*, Warszawa 1970; *iidem*, *Druga Rzeczypospolita. Gospodarka, społeczeństwo, miejsce w świecie (sporne problemy badań)*, Warszawa 1977.

- próbie analizy wpływu tych czynników na rzeczywistość społeczną bez rozstrzygnięcia o ważności każdego z nich;
- podsumowaniu i uporządkowaniu uzyskanych tą drogą wyników w formie swoistego raportu końcowego.

Decyzja Narodowego Centrum Nauki o przyznaniu funduszy na realizację tak ujętego projektu pozwoliła na zorganizowanie w latach 2010–2013 serii konferencji i warsztatów naukowych, których celem było omówienie istniejącego stanu wiedzy, prezentacja aktualnie realizowanych badań oraz dyskusja nad rolą najważniejszych czynników w kształtowaniu rzeczywistości społecznej Drugiej Rzeczypospolitej. Punktem wyjścia była konferencja wstępna w 2010 r., na której badacze odpowiedzialni za poszczególne zagadnienia w ramach grantu zaproponowali podstawowe kierunki badań. Janusz Żarnowski przedstawił m.in. zasadniczą problematykę struktur społecznych i konieczne zmiany w podejściu do zagadnień strukturalnych w stosunku do jego pracy o społeczeństwie Polski międzywojennej z 1973 r.

Materiały stanowiące plon kolejnych konferencji, poświęconych poszczególnym problemom badawczym, zostały opublikowane w ramach finansowanej przez IH PAN serii wydawniczej Zakładu Historii Społecznej XIX i XX wieku IH PAN – „Metamorfozy Społeczne” (t. 4–9, 2012–2014) oraz w czasopismach naukowych.

Poszczególne sesje zostały poświęcone następującym czynnikom kształtującym strukturę i rzeczywistość społeczną Polski w okresie międzywojennym:

1) państwu – po zmiennym pod względem tendencji przewodnich okresie powojennym, przez większą część dwudziestolecia państwo było pod przemożnym wpływem Piłsudskiego i jego otoczenia. Ich oddziaływanie było decydujące, ale aparat państwowy w różny sposób realizował płynące z centrum dyrektywy. Narzędziami wpływającymi na kształt społeczeństwa była polityka gospodarcza, społeczna, oświatowa i szkolna, a zwłaszcza wojsko, oddziałujące bezpośrednio na setki tysięcy i miliony młodych ludzi, dalej: państwowe środki masowego przekazu, w tym prasa i radio. Czynniki decydujące starały się ukształtować społeczeństwo podporządkowane obozowi i ideologii piłsudczyków, a zarazem bardziej nowoczesne i zmodernizowane, choć bez zrywania z tradycją polityczną i kulturalną inteligencji, z którą obóz rządzący był genetycznie związany²;

2) demografii – w czasie sesji obok cennych przyczynków ukazujących m.in. zmiany dzietności i dynamiki demograficznej wybranych środowisk

² *Państwo i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej. Zbiór studiów*, red. J. Żarnowski, Warszawa 2014, s. 422.

społecznych oraz demograficznego wymiaru epidemii hiszpanki na ziemiach polskich w 1918 r. przedstawiony został syntetyczny referat Krzysztofa Zamorskiego. Referent sformułował w nim tezę, że społeczeństwo polskie znalazło się w okresie międzywojennym u początku drugiego przejścia demograficznego. Następował mianowicie stosunkowo szybki spadek śmiertelności i równolegle rozpoczął się proces obniżania się bardzo wysokich do 1914 r. wskaźników urodzeń³;

3) ekonomii – organizatorzy tego sympozjum przyjęli, że z perspektywy historii społecznej najlepszym sposobem ukazania wpływu czynników ekonomicznych na życie społeczne będzie analiza procesów pracy oraz sposobów dystrybucji jej efektów. Skoncentrowano się na próbach opisu i analizy najważniejszych instytucji, w ramach których pracowali obywatele Polski w okresie międzywojennym, pod kątem organizacji procesu pracy, jej efektywności, a także roli i wpływu miejsca i sposobu pracy na pozycję w hierarchii społecznej. Drugim kluczowym problemem poddanym analizie była efektywność pracy oraz zasady podziału dochodów z pracy w skali państwa i społeczeństwa⁴;

4) kulturze – przygotowane referaty i dyskusja koncentrowały się wokół dwóch zagadnień: kształtowania się i funkcjonowania w praktyce społecznej globalnego i partykularnych uniwersów symbolicznych oraz interpretacjom rzeczywistości społecznej Polski międzywojennej przez jej środowiska literackie i artystyczne⁵;

5) wyznaniom i religiom – najważniejszym wnioskiem, do jakiego prowadzi analiza dyskusji i zebranych materiałów jest teza, że w realiach Drugiej Rzeczypospolitej wyznanie jako element tożsamości i czynnik współkształtujący styl życia jednostki i środowiska powinno być traktowane jako odrębny, niezwykle ważny czynnik autoidentyfikacji. Błędne wydaje się natomiast rozpatrywanie religii jako elementu tożsamości wtórnego w stosunku do identyfikacji narodowej, a tym bardziej społecznej czy politycznej⁶;

³ Dwa referaty z sympozjum zostały opublikowane: S. Słomczyński, „*There are sick people everywhere – in cities, towns and villages*” *The course of the Spanish flu epidemic in Poland*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 72, 2012, s. 73–93; B. Ogórek, *Płodność populacji II Rzeczypospolitej przy użyciu indeksów Pincerton European Fertility Project*, w: *ibidem*, s. 95–124.

⁴ *Praca i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, red. W. Mędrzecki, C. Leszczyńska, Warszawa 2014 (Metamorfozy Społeczne, 9), s. 426.

⁵ *Kultura i społeczeństwo II Rzeczypospolitej*, red. W. Mędrzecki, A. Zawiszewska, Warszawa 2012 (Metamorfozy Społeczne, 4), s. 478.

⁶ *Religia a społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej. Zbiór studiów*, red T. Stegner, Warszawa 2013 (Metamorfozy Społeczne, 5), s. 370.

6) narodowościom – w referatach i dyskusji najwięcej miejsca poświęcono zagadnieniom związanym z autoidentyfikacją narodową i etniczną obywateli Drugiej Rzeczypospolitej, zwłaszcza na pograniczach narodowościowych, a także procesom asymilacyjnym. Drugim ważnym wątkiem dyskusji były kwestie polityki państwa w stosunku do ambicji politycznych i społecznych różnych narodowości zamieszkujących Polskę w okresie międzywojennym⁷;

7) procesom socjalizacji – przedstawione referaty ukazały współistnienie tradycyjnych i nowoczesnych modeli socjalizacji, a także ich zróżnicowanie w zależności od środowiska społecznego i narodowego. Socjalizację ujęto w płaszczyźnie wychowania obywatelskiego oraz w płaszczyźnie socjalizacji do ról społecznych, w tym wynikających z płci. Bardzo istotną uniformizacyjną rolę, zwłaszcza w procesie kształcenia obywatelskiego, odgrywały instytucje państwowe i zależne od państwa⁸;

8) marginesowi społecznemu – sesja była jedną z pierwszych inicjatyw badawczych poświęconych tej problematyce. W jej trakcie podjęto m.in. próbę ustalenia właściwej dla okresu międzywojennego definicji marginesu społecznego, w tym wskazania i opisanie tworzących go grup społecznych (przestępcy, prostytutki, żebracy, włóczędzy etc.) oraz tych, których członkowie potencjalnie mogli stać się ofiarą wykluczenia (np. bezrobotni, bezdomni, narkomani etc.). Zainicjowano jednocześnie dyskusję na temat znaczenia i zakresu zadań tworzonej wówczas od podstaw nowoczesnej polityki socjalnej, której jednym z głównych celów stała się walka z wykluczeniem społecznym, szczególnie widocznym w okresie wielkiego kryzysu ekonomicznego⁹.

Łącznie w czasie wszystkich spotkań zaprezentowanych i przedyskutowanych zostało ponad 150 referatów, a teksty 130 zostały opublikowane. Odbyło się ponadto wiele dyskusji mniej formalnych, choć istotnych dla wyjaśnienia problemów spornych, które w druku znalazły tylko pośredni wyraz.

Na podstawie omówionych wyżej kilkuletnich badań i prowadzonych równoległe dyskusji zespół autorów podjął się opracowania tekstów syntetycznych, które składają się na prezentowany tu tom studiów.

Celem tego tomu jest uporządkowanie, podsumowanie i syntetyczne wykorzystanie kilkuletniej zbiorowej pracy i refleksji nad fenomenem społeczeństwa Drugiej Rzeczypospolitej. Autorami zamieszczonych w nim tekstów

⁷ Zespół artykułów opublikowany w: „Acta Poloniae Historica” 109, 2014.

⁸ *Procesy socjalizacji w Drugiej Rzeczypospolitej: 1914–1939*, red. A. Landau-Czajka, K. Sierakowska, Warszawa 2013 (Metamorfozy Społeczne, 7), s. 352.

⁹ *Margines społeczny Drugiej Rzeczypospolitej*, red. M. Rodak, Warszawa 2013 (Metamorfozy Społeczne, 6), s. 362.

są w zasadzie organizatorzy kolejnych sesji i warsztatów: Anna Landau-Czajka, Włodzimierz Mędrzecki (dwa teksty), Mateusz Rodak, Katarzyna Sierakowska, Tadeusz Stegner, Agata Zawiszewska i Janusz Żarnowski (dwa teksty). Z dwoma jednak wyjątkami – Bartosza Ogórka, który napisał artykuł poświęcony demografii na prośbę pochłoniętego innymi obowiązkami organizatora sesji Krzysztofa Zamorskiego, oraz Włodzimierza Mędrzeckiego, który opracował tekst poświęcony problematyce narodowościowej (sesję na ten temat organizowali, prowadzili oraz patronowali wydaniu materiałów w „Acta Poloniae Historica” Olga Linkiewicz i Kamil Kijek).

Publikowane artykuły syntetyczne opierają się na osiągnięciach całego zespołu badawczego, ale każdy z tych tekstów jest wyrazem przekonań jego autora, które nie muszą we wszystkim pokrywać się z przekonaniem innych autorów.

Stosownie do zawartości obszernego, zgromadzonego materiału źródłowego i wyników dyskusji, a także indywidualnych przemyśleń badaczy, zajmujących się od lat poszczególnymi zagadnieniami z zakresu historii społecznej Polski międzywojennej, przedstawiamy tu dziesięć syntetycznych studiów, odpowiadających zagadnieniom poruszonym w wydanych już i omówionych wyżej tomach serii „Metamorfozy Społeczne”, z dodaniem tytułowego artykułu pióra Janusza Żarnowskiego. Autor odnosi się do swej syntetycznej, wspomnianej już wyżej pracy z 1973 r. *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*. Zestawia założenia metodologiczne, którymi kierował się w analizie społeczeństwa międzywojennego w pracy z 1973 r. (oraz w innych wówczas wydanych studiach) i kreśli skorygowane zasady analizy społeczeństwa, bardziej odpowiadające przemyśleniom i poglądom współczesnym. Zamiast oglądu wychodzącego z zasad struktury klasowo-warstwowej, jako nadrzędnego, proponuje wprowadzenie na tym samym poziomie ważności różnych kryteriów, a więc struktur gradacyjnych, wertykalnych z jednej, a horyzontalnych z drugiej strony, w tym zawodowych, etniczno-wyznaniowych, kulturowych i tradycyjno-historycznych. Komplikuje to obraz społeczeństwa w stosunku do dawnego spojrzenia, ale zapewne czyni go bardziej zgodnym z rzeczywistością. Autor przedstawia proponowany katalog jednostek tej struktury międzywojennego społeczeństwa.

Z punktu widzenia nowych propozycji metodologicznych zwrócić też trzeba uwagę na studium Włodzimierza Mędrzeckiego o materialnych warunkach bytu społecznego. Autor przedstawia tam – wśród innych zagadnień – swą własną wersję „nowej syntezy”, przede wszystkim analizując znany wprawdzie od dawna, ale niedoceniany podział społeczeństwa międzywojennego na sektor nowoczesny i, jak to określa, sektor posttradycyjny. Zwraca także uwagę na

problem ówczesnego oglądu struktury społecznej przez różne środowiska społeczne – zagadnienie właściwie nieopracowane, a niezmiernie ważne dla wyjaśnienia tendencji i ruchów masowych.

Te dwa wymienione studia dają może niepełną jeszcze próbę odpowiedzi na pytanie, na czym polegać ma przedstawiona tu „nowa synteza”. Towarzyszą im pozostałe artykuły, które w zasadzie odpowiadają tematyce sesji odbytych w ramach grantu, a omówionych w pierwszej części niniejszego wstępu. Poszczególne artykuły stanowią jednak nie streszczenie tych sesji, lecz własne, indywidualne opracowanie syntetyczne. I tak tekst o państwie i społeczeństwie (Janusza Żarnowskiego) koncentruje się na wpływie, jaki państwo i jego agendy wywierało na kształtowanie się społeczeństwa i zmiany jego struktury. Artykuł Bartosza Ogórka jest opracowaniem kluczowego, lecz wybranego celowo zagadnienia z zakresu procesów demograficznych w społeczeństwie Polski międzywojennej. Studia Anny Landau-Czajki i Katarzyny Sierakowskiej nawiązują do odbytej wspólnej sesji, ale odrębnie omawiają socjalizację w aspekcie politycznym, głównie od strony polityki państwa (Anna Landau-Czajka) oraz kwestie rzeczywistego i propagowanego wzoru osobistego i społecznego mężczyzny i kobiety w ówczesnym społeczeństwie, a zwłaszcza problemy tzw. emancypacji kobiet i utrzymujące się nierówności (Katarzyna Sierakowska). Artykuł Tadeusza Stegnera wprowadza sporo nowych informacji i ujęć w zakresie społecznej roli wyznań i kościołów. Włodzimierz Mędrzecki przedstawia własną wizję problematyki narodowościowej w omawianym okresie. Podkreśla dominację czynnika nacjonalistycznego, w ramach którego przeważająca część ludności nie miała trudności z identyfikacją etniczną, ale istniały spore środowiska, które takiej ewidentnej i jednoznacznej identyfikacji się wymykały. Autor szkicuje też układ stratyfikacyjny narodowości. Agata Zawiszewska oparła swe rozważania, wybrane z nieprzebranego zasobu materiału literackiego i problematyki literackiej tych czasów, na analizie mechanizmów komunikacji literackiej w ramach poszczególnych obiegów literackich. Wreszcie Mateusz Rodak, który opracowuje jako pierwszy w naszej literaturze prawie nieznaną do niedawna problematykę marginesu społecznego, prezentuje nową wersję swych poszukiwań badawczych.

W naszym przekonaniu tomy zawierające pokłosie kolejnych sesji i warsztatów, a zwłaszcza niniejszy zbiór artykułów, zawierają we wstępnej formie deklarowane w nazwie projektu propozycje „nowej syntezy” społeczeństwa Drugiej Rzeczypospolitej. Zaslugują na uważną lekturę i refleksję czytelnika, zawierają bowiem niemały zasób nowych informacji i stanowią zarazem zapis rzetelnej weryfikacji utrwalonego od dziesięcioleci kanonu interpretacyjnego.

Prezentują jednocześnie wiele propozycji badawczych prowadzących do wzbogacenia naszej wiedzy o rzeczywistości społecznej Polski w okresie międzywojennym. Tym samym mogą stać się inspiracją dla kolejnych pomysłów i badań nad historią społeczną Polski XX w.

Nie twierdzimy jednak, że scharakteryzowana wyżej próba syntezy daje odpowiedź na wszystkie pytania związane z problematyką dziejów społecznych Drugiej Rzeczypospolitej. Są to zawsze zagadnienia wybrane, które w tej chwili wydają się nam najważniejsze, a których opracowanie było dla nas możliwe. Szczególnie trzeba podkreślić, że choć w naszych tekstach zdarzają się odwołania do równoległych społeczeństw zagranicznych, to jednak nie byliśmy w stanie dokonać naszej próby nowej syntezy na szerokim tle porównawczym światowym, czy choćby tylko europejskim. Takie zadanie wymagałoby właściwie nowego grantu o podobnym zakresie, co właśnie ukończony. Tak czy inaczej pozostaje to zadaniem na przyszłość dla historiografii dziejów społecznych Polski w XX w.

Włodzimierz Mędrzecki, Janusz Żarnowski